

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מוחשים ופעולות מוחשות שהיו ממש לעיני הדובר בשעת דיבורו. את מקור הניב „פסח על שתי הסעיפים“ הרווח בימינו, אין אפוא למצוא בכתוב כמו שהוא, אלא בפירושים של מקצת מן הפרשנים, שנתקבלו ודחו פירושים אחרים, כפירושו של תרגום יונתן, הקרובים יותר לפשוטו של הכתוב.

ד ב ס דן

מפנים לתיבה

(סיום)

ד

בדוגמאות שהבאנו במאמרנו הקודם מספרו של נתן אלתרמן ספר התיבה המזמרת לא נשתנה צורת התיבה, מה שאין כן בדוגמה: „מי צועד הנה חיש? / זה איש. צב קשיש. / יש לו כבר נכדים. הם קוראים לו צַבָּא“ (עמ' 158). כביכול נמזגו שתי תיבות סב—צב, ונמצא סַבָּא סופו צַבָּא. ומה שנעשה לצב, נעשה, בתוספת־חן, לפיל בעל החוטם הגדול: „שם נאה הם ביקשו לו, חיפשו, בדקו בדק ויחליטו לקרוא לו בשם מלכיחֶדֶק“ (עמ' 17). מובן, כי מאחורי מלכיחֶדֶק מציץ בנו מקורו מלכיצדֶק, והעירוב של פיל וכהן לאל עליון יש בו כדי להנות, כשם שמציץ בנו דרך החריזה: צֶדֶק — חֶדֶק, שהיה שגור בשירת ההשכלה ולפניה, אלא שם חֶדֶק

מלשון משוכת-חדק. וכמעשה הצב והפיל הוא מעשה התופי:
 „השמיני מתנוודד על טבעת צמיד / זקורא לצמיד 'צמידוס' /
 מתבטא אך ורק ביוונית ורומית / אומר כי שמו תפידידוס“
 (עמ' 149). לאמור, הוא נעזר בשם ההיסטוריון היווני הקדום,
 בלא להטיל כל שינוי, כשהוא מפרשו: תפי+דידוס, כביכול
 תיבת מקרא נעטרה סיומת יוונית. עתה שוב לא נתמה
 לקרוא: „ויהי היום ומועצת השבט הקבילה / פני מלך פילים 1
 / רג'פילא“ (עמ' 18), צירוף של מלה הודית (שכמותה כמלה
 rex תואר-מלכות ונדרשה גם לעניין „אַבְרָך“) ושל מלה
 ארמית.

ויש דרך שחוק בפשוטו של שורש: „כי נוסעים
 המחוגים על לוחות השעות כל אחד לעצמו בלי לשעות
 על שעות אחרות במצעד“ (עמ' 22); או: „והסב מחייד ברוב
 עונג / ודומה לסביון ובבונג“ (עמ' 39), ותוספת-השעשוע
 היא בהיפוכו של מוקדם ומאוחר בלשון, שבה הסביון דומה
 לסב ונקרא על שמו, כדרך שמו המדעי senecio, הגזור
 מ־senex, ולא להפך.

במעבר משחוק בפשוטה של תיבה לשחוק בדרושה:
 „הסתכלו בו / נקודה בראשה! מי שיער מי חָלם? / והבוקר
 ההוא בתולדות הכתב / היה בוקר גדול / בו נוצר החולם“
 (עמ' 51); וקדם לכך דרוש גמור בעניין החיריק, שטיפס

---

1. ודאי ששמיטת ה"א הידיעה (לא מלך הפילים אלא מלך
 פילים) באה מטעמי משקל, אך ודאי פועל גם רישומו של תדעל
 מלך גויס (בראשית יד, ב).

ועלה לאמצע אות וא"ו: „ויקרא אליהן בשמחה: עורו! עורו!
 / שורו! שורו! הנני! שורו! / — — הסתכלו ב"ו /
 נקודה לה באמצע! שורו — / והבוקר ההוא בתולדות הכתב
 / היה בוקר גדול: / בו נוצר השורוק! (עמ' 49—50).
 והרי דוגמה לשחוק בפשוטה של תיבה, כשפירושה כפול,
 ממש כמשל ומשל כממש: „ועל זה הכסא (שהבל פיו / של
 זבוב עלול להפכו על פיו)“ (עמ' 132), שהפה הראשון, פי
 הזבוב עשוי להיראות ממש, אילו הבל-פה לא נעשה משל,
 בעוד הפה האחרון, פי הכסא, עשוי להראות משל, אילו
 הקערה הנהפכת על פיה שנעשתה משל לא הייתה ממש.

ד

כפרק לעצמו הוא השימוש בכתובים, באופן שבת-הקול
 המעלה את זכר עצם-הקול מעוררת על הקבלה ביניהם.
 הכוונה אינה לדוגמה, שיש בה ענין לגופו, כגון: „להק
 שלישי — / עובר בן בִּצְקָ / נמוך נמוך“ (עמ' 70); וכן:
 „הוא מכפיל בן בִּצְקָ שלוש מאות ושלשים / במאתיים
 ושש — —“ (עמ' 126); וכדומה: „כל חשבון שלהם הוא
 קשה כאגוז / אך האיש הלזה בן-הרהור מפצחו“ (עמ' 127).
 ואף לא לדוגמה, שיש בה ענין לגופו גם היא: „עם אור
 שחר ביום לא עבות“ (עמ' 7) על דרך בוקר לא עבות (שמו"ב
 כט, ד), שנעשתה מליצה קפואה ועתה זזה מעט מקיפאונה,
 כדי להתפשט על פני היום כולו. הכוונה היא לדוגמה:
 „אנחנו תשעה תוכיים / תשעה עופות לא-שתוקיים / ולא
 סתם יודעי צִיץ כי אם / דברנים חריפים ובקיאים“ (עמ')

148). שלא זו בלבד שהמליצה יודעי תרועה (תהלים פט, טז) זוהי מקיפאונה ונעשה עניין לקולות אחרים, אלא אי אפשר שלא נחייך לניגוד העולם שבין הקול הגדול לבת-הקול הקטנה². ויש שהניגוד העולם הוא בשמירת תמונה שלמה כגון: "והז'ונגלר הנה הוא שוב ניצב בלי נוע, רק אצבעותיו נעות... והוא כמו משביע / את כדורי הצבעונים והגביע המעופפים סביבו באור... הם מלהפריע" (עמ' 139); והניגוד הוא לא בלבד בשוני האווירה שבין התמונה ובין רקעה: "והנה היא מדברת על לבה רק שפתיה נעות" (ש"א א, יג), אלא במה שהז'ונגלר הם מלהפריעו, והמתפללת עלי מפריעה, שהיא חשובה לו שיכורה. והוא הדין בדוגמה אחרת: "ובשאת מלכיחדק חדקו האדיר / נע המלך הרב רג'פילא ויסג ויעמד מרחוק ויחזיר / כי חשש הוא קצת פן יתחרש חלילה" (עמ' 18) על דרך הכתוב במעמד הר סיני: "וירא העם וינועו ויעמדו מרחוק" (שמות כ, טז)³.

---

2. קו החיבור מצד המשמעות יודעי צִיץ — יודעי תרועה מקביל לו קו חיבור מצד הצלצול: יודעי צִיץ — והי עשו איש יודע צִיד (בראשית כה, כז).

3. ולא תמיד יש בידנו לפרנס את השימוש בוכר המקרא, וכן הדוגמה "אל תוך הערב / המלא אבחות נפנוף מתעופפות" (עמ' 72), שאין אבחה מצויה במקרא אלא פעם אחת "נתתי אבחת חרב" (יחז' כא, כ), ונתפרשה כלשון טביחה ונביחה ואביכה, ועשאה המשורר שכנה לנפנוף הקרובה ללשון הניף, הנופל ביד ובחרב, וממילא ללשון נופף, שהפייסן משתמש בו בפיוטו: "יעץ מתרף

זמה שראינו במקראות, ניתן לראות בלשונות חז"ל. מהם הבאים בשינוי מועט, של אות אחת בלבד, כגון בענין הג'יראף, שחלם כי קומתו נתקטנה, והוא מתרומם על בהונותיו לקטוף עלי-חזרת: "ובעודי מתאמץ, בן-שפן פתאום גחן ואומר: 'תן אקטוף לך... אל תתיגע נא. / זה גבוה מדי בשבילך. אל תשכח: / הג'ירף בעל-חי קטן הוא' / כך אמר. ואקיץ והנה הלום. / אך עודני זוכר בשמחה עד עתה / איך אותו בכור-שפן — תאמינו או לא — / הסתכל בי מלמעלה למטה" (עמ' 162). והשחוק הוא בעימות: בכור-שפן — בכור-שטן. ויש שהשינוי מרובה עד כדי גלגול מימרה כגון "ואין טקטוק מתערב בטקטוק ואין שני שעונים משמשים בטקטוק אחד" (עמ' 21) על דרך "אין שני מלכים משמשים בכתר אחד", או "אין שני מלכים יכולים להשתמש בכרך אחד", ודיוקו: "אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד" (חולין ס ע"ב). ויש שהשימוש שינויו בשמיטת אות: "הכלי אשר בו הוא עושה נפלאות / הוא מוחו המונח בקופסת הגולגולת" (עמ' 126), שהרי הביטוי השגור על דרך הדמיון כמונח בקופסה, ויסודו בתיאור המן: "טל מלמעלה וטל מלמטה ודומה כמו שמונח בקופסא" (יומא עה ע"ב), וקיצור

לנוסף אווי הובשת פגרוו בלילה", ופירושו: סנתריב שתרף את ה' והניף ידו וחרבו על חמדת ערים, היא ירושלים ומקדשה ונענש חילו. אבל הרקע אין בו כדי לפרש את האימאז', המתפרש בדוחק מעצמו. על-כל-פנים האוון מתפתית לשמוע חריזה עלומה: אל תוך הערב / המלא אבחות חרב.

לשונו לפי רש"י (שמות טז, ז): "וטל מלמעלה וטל מלמטה כמונח בקופסא"⁴. והמשורר ששמט את כ"ף הדמיון עשה את דבר-המשל לדבר-ממש; ולשון capsula שנכנס לכמה לשונות, משמש הוראת מכסה, נרתיק, בית-קיבול.

המבקש למצות דרכו של המשורר, חייב לבדוק דוגמאות מורכבות כגון: "הוא פונה ויוצא ואחריו על ארבעת / צועדים צועדים צועדים הפילים / כבדי-ראש, כבדי חדק, כבדי הולם פעם / לקולות חלילים חלילים חלילים" (עמ' 124). הביטוי על ארבעת, שהוראתו על ארבע הרגליים, בא כדרך תרגום, אם ביידיש אויף אלע פיר, אם בפולנית *na czworakach*, ושימוש ביחוד לגבי תינוק הנגרר על רגליו ועל ידיו. וכן גם המשורר: "ואני אחריך מגבעת / מדלג הה כמעט על ארבעת" (עמ' 42). הביטוי כַּבֵּד ראש הבנוי בדרך כובד-ראש, שפירושו מידת רצינות ודעת שקולה, מתפרש כפשוטו, והשכנות של כבד-חדק, שאין לדרוש לתוכה מידה של נפש ורוח, מסייעה. ואילו החזרה המשולשת על תיבת חלילים, באה כתגבורת החזרה הכפולה: נקבים נקבים חלולים חלולים. דוגמה זו מקרבתנו לסוג מיוחד של שימושים, שעיקרם שכנות סמוכה של ביטויים בני שכבות רחוקות, ביחוד ביסוד הקדמות מזה ויסוד המודרנה מזה, וחקן-הכלאיים

---

4. ובפי הבריות בהוראה של בטיחות, וכן ביידיש: כמונח בקופסא, אזוי ווי ביי מיר אין קעשענע [=כמו בכיס]; ושימוש מבודח משמו של ר' חיים בראדי לעניין יד שבורה שנחבשה בגבס: כמונח בגובסא.

עליהם. למשל, בעניין החיריק: "הה כן! גם רוחו שאפה רמים / וגם נפשו נכספה אל אויר פסגות" (עמ' 46), שמליצה ראשונה ישנה "ויבן כמו רמים מקדשו" (תהלים עח, טט), ומליצה אחרונה חדשה כדרך Höhenluft, ששימושו במוחש ובמושאל. או לענין מגבעת: "ופתאום נכנסה בך הרוח / ופתאם, הה, יצאת מכליך" (עמ' 41); שמליצה ראשונה נכנסה בך הרוח כדרך חז"ל: "אין אדם עובר עבירה אלא אם נכנסה בו רוח שטות" (סוטה ג ע"א), אולם המשורר מדבר על רוח ממש, הנושבת ומגלגלת מגבעת, וכן כוונתו גם קודם: "היה אם תבוא בך הרוח / יהי כן... שוב אדלוג וארדופה" (עמ' 45), שהוא לפי המקרא "ותבוא בהם הרוח ויחיו" (יחז' לז, י), אלא שהמקרא מדבר על רוח קודש ותחייה, והמשורר מדבר על רוח ממש הנושבת ומדליגה את המגבעת. ואילו מליצה אחרונה יצאת מכליך כדרך האמירה באידיש ארויס פון די כלים, והיא, ככל הנכון, מקורה של המליצה העברית שנתפשטה ביותר בדור אחרון⁵.

---

5. והריני מפרשה על פי המקבילה ארויס פון די האַלאַבלעט, שעניינה סוס שיצא מרתמתו. התיבה הפולנית holoble, הבאה בלשון רבים בלבד, פירושה שני היצולים בעגלה רתומת סוס אחד. וזאת לזכור, כי כליהרתימה של הסוס קרויים בגרמנית Geschirr, שהוא שם כולל לכלים, ופעולת הרתימה וחילופה קרויה anschirren, ausschirren, והביטוי aus dem Geschirr schlagen עניינו כענין היציאה מן הכלים ממש.

ומן העניין לראות, כי תיבת האַלאַבלעט, שעניינה, כאמור,

ונראה, שיש ביטויים החביבים על המשורר, וסימנם שהוא מגלגל בהם בכמה פנים. כך אירע למטבע המקרא "מכף רגל ועד ראש" (ישע' א, ו), ובהפך הסדר בתוספת כינוי "מראשו ועד רגליו" (ויקרא יג, יב), ודומיו אף הם בתוספת כינויים: "מכף רגליך ועד קדקדך" (דברים כח, לה), "מכף רגלו עד קדקדו" (איוב ב, ז), שהמשורר בונה על פיהם שימושיו, במתאים לבעלי חיים: (1) "היא זיקית שאפשר לראותה בלי קושי / כי גלויה מזנב ועד ראש היא" (עמ' 165; 2) "צא וראה: ברבצנו בחול הצתבהב / הננו

יצולים, נופלת בידיש גם במוטות המשקפיים, וראה יחיאל הופר: "און אַ סך פון זיי האָבן געטראָגן ברילו אויף האַלאַבלעס" («א הויף אויף פּאָקאַרנע», תל-אביב, 1959, עמ' 291), כלומר: ורבים מהם נשאו משקפיים על גבי יצולים; וכן כמה פעמים (שם, עמ' 334, 337, 454, 519, 542); ושאלתי את המחבר למקור שימוש, וענני (במכתבו מכ"ב אדר א' תשי"ט), כי קבלה היא לו מאמרוֹזקנתו ילידת מינסק־מאזובייצק בפולין. ולעניין לשונם של בעל־עגלה ושימוש מונחיה שלא כעיקרם — ראה למשל, יצחק באשוויס (בסיפורו "לא על אנש רחיצנא") בעניין בעלי מלאכה בתפילת שחרית: "דערנאָך האָבן זיי אנגעטאַן טלית־און־תפילין, אָדער, ווי לייברש דער בעל־עגלה פלעגט עס רופן: טיגעשפּאַן"; כלומר: אחר־כך לבשו טלית ותפילין, או, כפי שליבוש בעל־עגלה קראם: הרתמה. אם מותר להניח עירוביהן של תמונת קבלת עול מלכות שמים בתמונת עול כפשוטו, כדרך עול הסוס, היא שאלה לגופה.

צהבהבות מקדקד עד זנב" (עמ' 166). הסדר והיפוכו הם פה
 או אם החריזה או תולדתה, והוא הדין בדוגמה אחרת.
 בענין תופי, שנאמר בו במאמר מוסגר: "האחד (זה הקט
 המחודד מקורו / ומנקה נוצתו מזנב עד טוטפת) / מצטט את
 שקספיר במקורו / מדבר אנגלית שוטפת" (עמ' 148). עיקר-
 השינוי — החלפת כף-הרגל בזנב, מחריף את הניגוד, שניתן
 לדרשו גם לתוך המקרא, ונמצאים זנב וקדקוד לא בלבד סימני
 קצה לשיעור הקומה הגופנית אלא גם לשיעור הקומה הרוחנית.
 באופן שהזנב מתפרש כמידת הכסל, ואילו הקודקוד מתפרש
 כמידת השכל, והחלפת הראש בטוטפת מגביר את הבחינה
 הרוחנית.

מה שאין כן בדוגמה, הנאמנה ללשון המקרא, והבאה
 להבליט במפורש את שיעור הקומה הגופנית, והיא בענין
 הג'ראף: "דומיה, וברוב עצב, בקול חרישי / סח אחד
 מבינינו: אם אסקור את / המרחק העצום מרגלי עד ראשי /
 תוקפת אותי סחרחורת" (עמ' 162). ומיוחדת היא הדוגמה,
 המסתפקת בראש בלבד, ומקיימת את תיאור המרחק מלמעלה
 למטה: "צחצח המטר / את הפול / את הפול בראש ברוש עד
 ראש קוץ וברקן" (עמ' 12). אלא שכאן משמע ראש
 אינו כפשוטו, אלא כדרך ראש הר, ראש אילן, והעיקר הוא
 לא בשווי הנסמך אלא בשוני הסומכים ברוש — קוץ,
 ברוש — ברקן, כלומר גובה ונמוך. מבחינה זו השימוש
 עשוי על דרך מטבע המקרא שדפוסיו שונים; כגון "מן הארז
 אשר בלבנון עד האזוב אשר יוצא בקיר" (מ"א ה, ג), שהבלטת
 המרחק שבין הגובה (ארז) והנמוך (אזוב) מתגברת בכוח

משלימיהם (לבנון, בקיר)⁶. ולענין המקרא „מבכור פרעה
היושב על כסאו עד בכור השפחה אשר אחר הריחים“ (שמות
יא, ה), על דרך משל לגדול וקטן בחברת-האדם ומעמדותיה,
ראה משוררנו לענין המעמדות שבספינה: „על חרטום
ובראש תרנים צופים הם פרע / כל-כולם מן הטבח עד
הקצין“ (עמ' 78); או לענין מעלת הלשונות: „אנחנו
תשעה תופיים / תשעה עופות לא שתוקיים / כל לשון
מאנגלית עד לשון של מאלאיה, / נדבר. כל שפה, מרומית
עד תורכית / יש אומרים כי אי-שם בהרי הימאלאיה יש
אפילו תופי המדבר תופית“ (עמ' 151). ואם לחזור
לבעלי חיים, הרי דוגמה לשווי-מעמד: „שום חיה ובהמה,
משפן ועד עו / להשעין הסנטר עד ראש-עץ לא מוכשרת“
(עמ' 164).

---

6. ואילו בהרחבת חז"ל „אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו
אזובי קיר, לויתן בחכה הועלה מה יעשו דגי הרקק. בנחל שוטף
נפלה חכה מה יעשו מי גבים“ (מו"ק כה ע"ב) נצטרפו לצמד הניגודים
בקו המאוונך (גבוה — נמוך) חבריו בקו המאוזן (לויתן — דגי רקק,
נחל — גבים).